

OS ELEMENTOS MATERIAIS DA CASA RURAL GALEGA: ¿RECUPERACIÓN OU INVENCION? ¹

Mar Llinares García

Universidade de Santiago de Compostela

Resumen: A actual “febre patrimonial” en diversos campos ten implicacións en ámbitos como o turismo, e en concreto no turismo en espazos rurais. No caso galego, se parte dunha forte tradición da casa campesina, resaltando algúns dos seus elementos formais e materiais para proporcionar ese entorno “auténtico” que demandan os usuarios. Neste proceso, estes elementos sofren algunhas manipulacións que deben ser resaltadas e analizadas desde a perspectiva antropolóxica dos diferentes usos do patrimonio.

Abstract: The current “heritage fever” has reached even the field of tourism in rural areas. In the Galician case, the strong tradition related to peasant house is used to offer an “authentic” environment to the urban people demanding peaceful rest. We explore here how certain material elements of the so-called traditional peasant house are manipulated to reach this image.

¹ Este artigo foi elaborado a partir dos resultados obtidos gracias á miña participación no proxecto “A recuperación do patrimonio cultural da casa rural galega e o seu entorno. Implicacións socioculturais e económicas” (PGIDTOOPAT20501PR. Investigador principal: Prof. Dr. Xaquín Rodríguez Campos).

Cando se fala de “casa” na cultura tradicional galega (no chamado Antigo Sistema, pero tamén máis alá), estanse contemplando habitualmente dous aspectos: os edificios e espazos e os usos que se fan de todos eles (a casa como construción, os alpendres, hórreo, etc., a cociña ou o sobrado), e tamén a familia que vive nesa casa, xunto coas relacións coas outras casas, e a explotación agrícola asociada: leiras, horta, animais... A noción de “casa” ou de “sociedades de casas” é desenvolvida inicialmente por Lévi-Strauss (1984; 1986): “A súa intención de utiliza-la casa como un novo ‘tipo’ social estrutural xunto co clan, a linaxe e a familia revela unha notable debilidade na súa concepción (...). A ‘casa’ é considerada unha categoría demasiado variable para servir a propósitos clasificatorios” (Joyce e Gillespie, 2000: 22). Sen embargo, as súas ideas son interesantes, e outros autores tentaron clarificalas. Neste proceso, prestouse máis atención ós aspectos simbólicos do seu modelo. Sen embargo, “a definición e caracterización de Lévi-Strauss poñía a énfase na materialidade, localización e duración da casa, xunto coa utilización da ‘linguaxe do parentesco e a afinidade’ para uni-los seus membros e para perpetua-lo territorio do que se derivaba a súa identidade” (Joyce e Gillespie, 2000: 22).

En Galicia, a casa neste sentido é considerada a unidade básica de produción e consumo, así como de identificación da persoa (Lisón Tolosana, 1983; Llinares, 1992; 1997; 1999). O modelo clásico arrinca das investigacións da Xeneración Nós, sobre todo a contribución de Xaquín Lorenzo á *Historia de Galicia* dirixida por Otero Pedrayo. Esta aportación adoece sen embargo dunha serie de problemas, basicamente un mal manexo da temporalidade, reproducido logo nos estudos tipolóxicos posteriores. Lorenzo establece un tipo ideal de casa campesina que se corresponde sobre todo coa casa do campesino-propietario ou “casa grande”: “é a vivenda rural en todo o seu desenrolo e procede directamente da *villa* romá. Como ela, ten unha economía pechada, bastándose a si mesma e contando cos caseiros, traballadores e criados que constituen unha verdadeira *clientela* e forman algo esí coma unha prolongación da familia, xa que se sinten ligados ós da *casa grande* por unha serie de vencellos de gratitude e de afecto” (Lorenzo Fernández, 1979: 86-87). Este modelo vai pasar a ser considerado o “tradicional” tanto dende o punto de vista dos espazos e elementos da casa como dende o punto de vista simbólico. Este modelo clásico

intemporal e non localizado recibiu críticas por parte dalgúns autores, por diversas razóns (Cardesín, 1992; 1999), e a través de Vicente Risco (Seminario de Estudos Galegos, 1978: 326) entronca coas consideracións de Oswald Spengler sobre a casa como expresión máis pura dunha raza (Spengler, 1998: cap. II). Isto supón que se deixaran de lado no seu momento as solucións constructivas e de vida doutros tipos ou grupos de persoas vencelladas ó mundo rural. O problema para desenvolver unha investigación centrada na materialidade da casa é basicamente que existe un baleiro de investigación que fai que non se contemplan os estadios de transición do Antigo Sistema, e que ademáis a investigación se centrara nas casas campesinas, prestando pouca ou ningunha atención ás casas mariñeiras (concebidas como vivendas, non só como estruturas constructivas) e ás casas nobles ou pazos e os seus usos do espazo (onde se recibía a quen, ata onde entraba o campesino arrendatario...).

De tódolos xeitos, o feito de que esteamos falando de campesinos propietarios ou non non é o fundamental (na zona que vou considerar, segundo Bouhier, no ano 1962 entre o 60 e o 100% da terra era en propiedade), senón si se pode dicir que a casa como vivenda-unidade de produción-unidade de consumo-unidade de identificación, que pretende a súa reprodución no tempo, pode ser considerada o modelo de vivenda campesina ou non, e si polo tanto as súas solucións constructivas e de distribución e usos dos espazos poden ser tomadas como puntos de partida para ve-los cambios que se produciron nestes últimos tempos.

Se a resposta é non, este traballo non ten sentido. Se a resposta é si (e penso que é si, con tódolos matices que se queiran), aínda hai atrancos. O problema é que non temos unha secuencia que nos permita ve-los cambios nos aspectos materiais dos edificios e que se poda entroncar coa actual febre de patrimonio e de restauracións (de “autenticidade”). Así, os cambios nas casas producidos nos anos 60-70 (introducción dos cuartos de baño interiores ou adosados no exterior, salas de estar para ve-la televisión, pisos de terrazo, cociñas de butano, novos materiais) son contemplados cunha mirada (urbana ou culta) nostálgica que lamenta a perda dos elementos “tradicionais”; pero estes lamentos non se traducen en análises antropolóxicas a fondo, con algunhas excepcións (Sartal Lorenzo, 2000 e 2001; Herrero Pérez, 1999).

Esta eiva supón un grave perxuício á hora de abordar este traballo, e entronca, penso eu, coa febre de patrimonio actual, que esquece todos eses cambios e volve a vista cara ós anos do Antigo Sistema, pretendendo que unha sociedade que non patrimonializou determinados elementos os conserve (ou os reconstrúa, ou mesmo os reinvente) para uso e disfrute de urbanitas con ansias de “raíces” e “autenticidade”, tampouco demasiado ben definidas. Esta diferenza márcase xa de entrada no vocabulario utilizado á hora de abordar as dimensións materiais das casas: uns falan de “restaurar” as casas, e outros de “arreglar” as casas. As novas “modas” constructivas (repicado das fachadas independentemente de que sean de porpiaño ou de cachote, a introdución de “mansardas” que rompen os volumes das vellas casas) tampouco foron obxecto de atención, así que é difícil valorar a evolución da casa como construción.

Esta cuestión de patrimonializar ou non coido que é importante, porque me parece evidente que os elementos formais relacionados coa casa non foron obxecto de elaboracións que se poidan chamar “patrimoniais” por parte da poboación rural galega (o que quizáis si se fixo coas cabaceiras ou os cruceiros, por exemplo, pero non cos muiños; esta selección de elementos a conservar é algo que está aínda por investigar).

Na actualidade, quizáis o elemento que estea a influir dun xeito máis evidente nestes aspectos constructivos e formais das casas sexa o turismo rural. É por eso que na análise da zona a estudar centreime basicamente nestes establecementos, que permiten un acceso do investigador moito máis doado que as casas particulares. Este auxe do turismo rural, impulsado pola administración, supón unha grande incidencia precisamente naqueles aspectos nos que estou interesada neste momento: os elementos constructivos, as solucións constructivas, as adaptacións a novas funcións, e a nova distribución dos espazos que tiñan un uso moi concreto. Centrarse nas casas de turismo rural permite ademáis acceder a outros aspectos: o traballo feminino (Villarino e Cánoves, 2000); a repercusión económica no entorno, ou a repercusión na paisaxe e na propia cultura popular, aspectos que de tódolos xeitos vou deixar de lado polo momento.

A zona a estudar é un tanto indefinida dende un punto de vista xeográfico, e abrangue parte da Costa da Morte e as zonas prelitorais inmediatas, en diversas comarcas da zona occidental da provincia de A Co-

ruña. Os concellos nos que están as casas estudadas son basicamente agrícolas.

Como xa se comentou anteriormente, neste primeiro paso acudiuse a casas de turismo rural basicamente polo gran desenvolvemento que está a ter e polo seu máis doado acceso, e procurouse cubrir tódolas categorías que establece a orde do 2 de xaneiro de 1995 da Xunta de Galicia, dun xeito necesariamente irregular, engadindo a experiencia municipal de San Cibrán (Carnota) e o Hotel Dugium (Fisterra) porque ámbalas casas eran en orixen vivendas campesinas. Non foi posible visitar tres da mostra inicial de doce, por diversos motivos. A lista definitiva de casas visitadas (ver fig. 1 para a súa localización) é a seguinte: **Casa Lourido** (Lires, Cée, comarca de Fisterra); **A Paxariña** (Xaviña, Camariñas, Terra de Soneira); **Casa Curiña** (Dumbría, comarca de Fisterra); **Casa Raúl** (Lires, Cée, comarca de Fisterra); **O Xastre de Anos** (Anos, Cabana de Bergantiños, comarca de Bergantiños); **Pazo do Souto** (Sísamo, Carballo, Comarca de Bergantiños); **Casa do Armeiro** (San Cibrán, San Mamede, Carnota, comarca de Muros); **Hotel Dugium** (San Salvador de Duio, Fisterra, comarca de Fisterra); **Casa Arpón** (Pontella, Vilanova, Malpica de Bergantiños, comarca de Bergantiños). Quero expresa-lo meu agradecemento ás persoas que me atenderon tan amablemente para poder realizar este traballo: Lucía López, de Casa Lourido; José Taibo e Herminia Pombo, do Pazo do Souto; Xosé Manuel García Martínez, José Carlos Leis Caruncho e Fernando Lago, de San Cibrán; Raúl Areas Blanco, de Casa Raúl; Ernesto Insua e Jorge Insua, de Hotel Dugium; a dona de Casa Curiña; José Álvarez de A Paxariña; Yolanda Díaz Romero de O Xastre de Anos; Isabel Regueira e José Antonio Alfeirán de Casa Arpón.

O procedemento que me pareceu máis axeitado foi construír unha especie de “historia de vida” de cada casa, que contemplase a data de construción máis antiga rexistrada ou coñecida, as diferentes reformas que se tiveran feito e en qué consistiron, e a reforma última para adicala ó uso actual: qué se conserva, qué se recupera, qué se compra, cómo se aborda a reforma dende o punto de vista que nos interesa.

Seguidamente se presenta a “historia de vida” de cada casa, xunto co anexo fotográfico, necesariamente reducido por mor do espazo dispoñible. Non tódalas “historias de vida” teñen a mesma entidade, por distintos motivos: descoñecemento dos detalles, falta de documentación, etc., así que a súa extensión é bastante irregular.

1- Casa Lourido, Lires, Cée (A Coruña)

Casa de labranza, incluída no grupo C establecido pola Xunta de Galicia (“Comprende este grupo as “casas de labranza”, entendendo como tales as casas rústicas, situadas no medio rural, nas que se desenvolven as actividades agropecuarias das que poden participa-los hóspedes...”).

O punto de partida foi unha casiña pequena construída nos anos cincuenta polos pais da actual propietaria, que por exemplo non tiña lareira. No ano 68, a través da Extensión Agraria, obtívose unha subvención de dez mil pesetas para facer un cuarto de baño (que evidentemente non había) a cambio de dar unha habitación (sen almorzo nin comida). Máis adiante fíxose outra reforma e hai uns anos ampliouse ata a casa actual, con seis habitacións no primeiro andar, un apartamento con cociña no segundo, e un apartamento independente na parte de atrás. Os elementos que se conservan da antiga casa son só o pozo, moi remozado (foto 1). Dos mobles, só un reloxo de parede que comprara o pai da actual propietaria, un taquillón de estilo “castellano” e unha habitación de matrimonio de chapa dos anos sesenta (ámbalas cousas están para ser cambiadas).

Respecto dos usos dos espazos, os donos non viven na casa, aínda que a actual propietaria, que é quen a leva despois do retiro dos pais, pasa alí todo o día. Existe un dormitorio privado no que durme a nai da actual propietaria, e algunha das súas fillas cando están ou no vran. O resto da planta baixa é unha cociña (“a cociña é para min”), un comedor para os hóspedes, un salón e un baño. A “vida de familia” inicial dos primeiros tempos da casa xa non é posible segundo a dona, en parte polas esixencias da administración dun comedor exclusivo para hóspedes. Como se pode comprobar na foto 2, as técnicas utilizadas nos elementos reformados non seguen as tradicionais.

A pesares de estar clasificada como casa de labranza, os animais foron retirados do entorno da casa, quedando só unha pequena horta testimonial. Segundo a dona, os seus hóspedes non manifestan ningún desexo de participar nas tarefas agrícolas.

2- Casa do Armeiro, San Cibrán, San Mamede, Carnota (A Coruña)

San Cibrán é un pequeno lugar na parroquia de San Mamede formado por tres casas e as súas dependencias, situado nun chan na ladeira sudoeste do monte Pindo, aberto á praia e marismas de Carnota. Estes dous espacios naturais están recoñecidos e protexidos pola Unión Europea e forman parte da Rede Natura 2000. O Concello de Carnota aprobou a elaboración dun plan especial para a aldea de San Cibrán para protexelo núcleo e a paisaxe para usos turísticos. O lugar parece que foi fundado a mediados do século XIX, e a adicación das casas era agrícola para o autoconsumo, apícola (véxanse as abelleiras presentes nos muros; a Casa do Armeiro chegou a producir 1.000 kilos de mel ó ano), e de fabricación e reparación de armas (que dou nome á casa na que se está a actuar; neste sentido, gustaríame sinalar que no proxecto completo, cámbianse os nomes das casas, que pasan a recibir nomes relacionados con algún elemento concreto que destaca nelas ou no seu entorno, desbotando os nomes de familia que recibían e aínda reciben pola parte dos habitantes da zona).

Dentro do programa europeo Flumen Atlántica do Recite II, o Concello está a rehabilitar unha das vivendas e dúas dependencias anexas para usos turísticos. A intención tanto do Concello (que mercou esa vivenda, as dúas dependencias e a parcela que lles correspondía) como do arquitecto encargado do proxecto (José Carlos Leis Caruncho, ó que quero agradecer especialmente que me proporcionara amablemente o material do máster da Escola de Arquitectura que adicou a este proxecto) non é facer un museo, senón rehabilitar as edificacións mantendo e resaltando os seus valores estéticos e volumétricos, pero actuando “sen complexos para que poidan ser utilizadas hoxe en día, no século XXI, para o seu novo uso” (*Info. Recite II. Flumen Atlántica*, revista gratuita, nº 2, febreiro de 2001). Así, tanto as novas construcións previstas (un alpendre para a maquinaria e instalacións necesarias para o complexo e un café no alto) como a ampliación do espazo baixo cuberta da casa (ver foto 3) vanse facer en pedra, pero de textura diferente á existente. Con isto preténdese “integrar a nova intervención no xa existente, sen falsear a autenticidade hitórica dos volumes e a arquitectura orixinal con vulgares aditamentos miméticos” (*ibid.*). Así, “a reconstrución de elementos antigos realízase con materiais e técnicas tradicionais, mentres que os engadidos e rehabilitacións se executan con técnicas contemporáneas” (*ibid.*).

Consérvanse só as fachadas (foto 4), coas abelleiras (evidentemente sen uso; ver foto 5), e algúns elementos: vertedeiro de pedra da antiga cociña, que permanece *in situ* no que vai se-lo salón, o piche exterior do vertedeiro da cociña, os elementos reaproveitados con anterioridade que forman parte do curro, e o porpiaño das cortes, que agora se aproveita nas novas divisións da casa. Cámbianse os vanos (unha porta pasa a ventana e unha ventana pasa a porta), así como as fiestras (foto 6), dásele máis altura (cos engadidos nos penales que se mencionaban antes). O cruceiro é unha reprodución do orixinal, que foi trasladado polo antigo dono á súa vivenda actual, e a cabaceira reconstrúese cos elementos orixinais, utilizando tella procedente dunha telleira da comarca (Lariño) que xa non existe e que formaba parte dun vello cuberto que se tirou. A idea do arquitecto director do proxecto é basicamente mante-los volumes, pero adecuando os espacios ós novos usos. Así, a cociña segue a estar na planta baixa, pero a vivenda dos posibles encargados da casa está baixo cuberta, no espacio gañado pola elevación do tellado. A antiga fragua, cunha eira diante, convértese nunha *minisuite* que non mantén interiormente ningún dos elementos anteriores. Mesmo a eira pasa a ser unha terraza, que no proxecto aparece como cuberta. O cuberto dos porcos, cabalos, palla, etc., tamén se converte nun espacio de habitación. O proxecto global inclúe actuacións en tódalas casas do lugar, con centro de interpretación incluído, punto de venda de artesanía, e máis habitacións. Tamén se contempla a construción dunha cafetería que permita disfrutar das magníficas vistas á praia de Camota. Dentro do proxecto de conservación, inclúense determinadas árbores especialmente chamativas na zona, como unha oliveira posiblemente centenaria pé da casa.

3- Pazo do Souto, Sísamo, Carballo (A Coruña)

O pazo entra na categoría A de establecementos de turismo rural establecida pola Xunta de Galicia: “Comprende este grupo os seguintes tipos de edificacións: pazos, castelos, mosteiros, casas grandes e casas rectorais situadas no medio rural que, polas súas características, son recoñecidos como tales polo órgano competente de Comunidade Autónoma”). A construción do pazo data inicialmente de comezos do século XVIII. Tras diversas vicisitudes da familia propietaria, os Montenegro, foi adquirido polo seu actual dono, José Taibo Suárez, que se instala de novo no seu lugar de orixe tras anos de emigración en Suiza. O dono tiña claro que quería conserva-lo máis posible (“restaurar” é a palabra que utiliza), e así

recupera toda a madeira do pazo (que sen embargo xa non ten función sustentante; foto 7), pero sen embargo quita o revoque blanqueado da fachada e deixa a pedra á vista (foto 8). Tamén mantiveron o oratorio do primeiro piso. Na fachada, engadíronse as escaleiras de acceso (que orixinariamente eran uns chanzos de pedra) e a fonte do patio. En canto ós mobles, na casa só quedaba un armario que se conservou lixeiramente retocado; o resto son mobles mercados en anticuarios ou procedentes dun pazo de A Coruña que vendeu o seu mobiliario. A idea dos donos foi manter un pouco o estilo dunha casa noble. Teñen tamén o proxecto de montar unha especie de museo agrícola. Respecto ós espacios, a actual recepción está instalada no zaguán onde posiblemente se deixaban os cabalos. A cafetería sitúase agora na cociña da planta baixa (mantense a lareira con dous fornos; foto 9); a cociña da planta alta é actualmente un salón no que se conserva o vertedeiro de pedra e a lareira-cheminea, e nel meteuse na reforma un cuarto onde se lle pagaban as rendas ós señores (consérvase o furado de pedra por onde se introducían as moedas dos pagos, pero oculto tras unha porta).

4- Casa Raúl, Lires, Cée

Casa de labranza. O nome orixinario da casa era Casa do Alcalde. Era unha casa de agricultores fortes. A primeira noticia que ten o actual propietario da casa é un documento de herencia de 1800: a súa bisavoa recibe a herencia (casa, hórreo, etc.), co que supón que evidentemente a casa orixinaria é máis antiga (foto 10). En 1921, cónstalle que a casa estaba formada por unhas cortes e unha cociña no baixo, a barra das patacas (actualmente é un apartamento) e os cuartos. A cociña é o actual comedor (foto 11, onde se aprecia a elevación do chan), e as antigas cortes están en obras para construír un apartamento adaptado para minusválidos. Alí permanecen a lareira e o forno. A cabaceira tamén é a orixinaria, con algúns arreglos que él xa non recorda, porque as cuñas entre as pedras eran de fundición e corroían a pedra. Houbo que quitálas e poñer cemento. Xa non teñen vacas, pero os animais permanecen onde estaban. Por detrás teñen as dependencias para a calefacción, etc. Conserva algúns mobles (foto 12) do enxoval súa avoa, restaurados por el, que aprendeu “algo” en Suíza cando estivo emigrado. Os seus clientes normalmente queren participar da vida da familia e da vida agrícola, que seguen levando de xeito paralelo á actividade turística: a xente busca “a vida das raíces”. Enterrou o cableado, que se pode apreciar no camiño que separa a casa da horta (foto 13). Mantén os ocos das antigas cortes, con abelleiras semellantes ás de San Cibrán.

Expresa unha queixa recorrente: están acabando co turismo rural, porque esixen que as casas sexan como hoteles. Tamén se queixa da prohibición de ofrecer produtos da casa, aínda que o respeta. Non quere poñer por exemplo ventanas de PVC, porque eso xa non sería unha casa tradicional, de “raíces”, e queixase do estado da paisaxe (os eucaliptos, as rías suxas), porque considera que eso estorba o que veñen buscando a meirande parte dos turistas: paz, paisaxe coidado.

5- Hotel Dugium, San Salvador de Duio, Fisterra

A casa (Casa de Ramón de Modesto) foi construída polo bisavó do actual dono a fins do século XIX. Construíuse despois dun incendio na vivenda orixinal, que estaba situada enfrente. Máis adiante (ano 1925 ou 1928) ampliouse cunhas cortes que forman o actual salón (foto 14, onde se aprecian as dúas casa unidas). Nesta casa viviuse ata que morréu a avoa do actual propietario, no ano 56, e logo o fillo solteiro que herdou deixouna abandonada. No momento das particións, a familia quería vendela, pero él e a súa muller comprárona para que “non salira da familia”. Era unha casa de agricultores de nivel medio/alto, con moitos fillos pero con moitas terras. Era unha familia que “se defendeu ben”, o que lles permitiu ter un fillo maestro, outro guardia civil, casalos ben, mandalos ós Estados Unidos.

A reforma comezou polo tellado, que estaba medio en ruínas, e con unha placa. Nunha segunda fase repicouse a fachada exterior (que estaba recibada e pintada de branco) e a acera. A súa intención era abrir un establecemento de turismo rural, pero a partida da Xunta estaba esgotada, así que aproveitaron a chegada do programa europeo Leader á comarca para acollerse á nova lei de división dos hoteles da Xunta de Galicia, e optaron pola figura do hotel rústico.

A idea que tiñan para a rehabilitación da casa era respetar tódolos elementos propios da casa, aínda que se conservaban poucos polo estado de práctica ruína do que partían. Conservouse a mampostería, o pozo, o forno da cociña (que agora está no salón, foto 15), o vertedeiro de pedra da cociña, que permanece nela (foto 16). Engadiron un porche traseiro para resguardar da chuvia (foto 14, dereita), converteron a porta das cortes nun ventanal e remodelaron o espazo interior: a casa orixinal ten no baixo a recepción, as cortes son agora o salón e todo o espazo do primeiro piso son habitacións. A cabaceira orixinal estaba na parcela de enfrente (onde

estaba a casa incendiada), e a actual é unha cabaceira da zona comprada e instalada no xardín. A casa non tiña lareira (tiña cociña económica cunha cambota de ladrillo), e a actual que está no salón é nova (foto 15). Decidíronse a poñela porque todos lles decían que “unha casa en Galicia sen lareira...”. Na fachada lateral había un balcón, moi habitual nas casas da zona, e na rehabilitación puxeron galería para resguardar do vendaval.

Dentro dos elementos mobles, non quedaba nada da casa, e só hai algúns elementos antigos (un baúl, a sella), que pertencían á outra rama da familia. Neste campo destaca o xogo de mate (foto 17), que é un elemento moi típico da zona de Fisterra. As mulleres da zona toman mate as 6 da tarde, nas rúas, nun descanso do traballo, e aproveitan para conversar. Este costume foi traído polos emigrantes á Arxentina polo menos desde os anos 20.

Os donos organizan unha serie de actividades dependendo do momento do ano: fan filloas no Entroido, preparan as herbas en San Xoan, ovos fritos no Domingo de Pascua, explicando ós clientes os costumes da zona: “estas cousas danlle certo carácter ós sitios”.

Tamén me gustaría destacar o feito de que o dono posúe unha importante biblioteca de temas da Costa da Morte, que vai poñer á disposición dos clientes (e dos interesados en xeral) para que poidan acceder á historia, os costumes, a vida da zona, e non quedarse só en turismo sen máis.

6- Casa Curiña, Dumbría.

As noticias da casa datan de alomenos 1812, pero este documento é xa unha transmisión, así que probablemente a orixinal é anterior. Esta transmisión afectaba ós tataravós do dono (recentemente falecido). O nome da casa ven do avó, estudiaba para cura pero non acabou, e de ahí o de “curiña”. Cando o actual dono e a súa muller decidiron restaurar a casa, pensaron en adicala a turismo rural precisamente para obter as subvencións necesarias para poder amañala. Nesta restauración fixéronse algunhas reformas, e así a actual cociña utiliza parte das cortes. A fachada estaba revocada e pintada, e repicouse na actual restauración por gusto dos donos, por estética (foto 18). A antiga cociña incluía un pozo (foto 19) un vertedeiro de pedra (que dende un momento indeterminado ata a actual restauración estaba recuberto de baldosín) e unha enorme lareira con cambota que pasaba ó piso superior, sendo utilizada como calefacción (foto 20). Estes elementos

consérvanse, e forman actualmente unha sala, unida a unhas cortes para forma-lo comedor. O piso de arriba cortouse para permitir ve-la cambota completa. Do mobiliario da casa de partida (o avó do dono) só se conserva un chinero. Os usos das fachadas están agora invertidos en certa medida: a actual entrada era a entrada posterior, co acceso ás cortes, o acceso de xornaleiros (era unha casa forte, con moita terra e moitos traballadores). A cristaleira que se observa á esquerda da foto 18 engadiuse na actual restauración. A familia entraba pola fachada interior, que dá á horta. Aquí (foto 18, dereita) obsérvanse as bufardas engadidas para dar luz ás novas habitacións do antigo faiado.

7- A Paxariña, Xaviña, Camariñas

A actual casa de turismo rural “A Paxariña” é o antigo Pazo de Dor (San Pedro do Porto). Este pazo, construído “no 1700 e pico”, quedou en mans dos caseiros, e haberá uns 60 anos foi regalado a Evaristo Domínguez Mouzo, que o trasladou ata o seu actual emplazamento pedra a pedra, mantendo as dimensións do orixinal mesmo no interior (anchura dos pasillos, dimensións do vanos). Non se trasladaron as cortes e outras dependencias, nen o hórreo. Foi o que lle puxo o nome á casa, que actualmente está a se-la referencia das casas do entorno. Cando morreu o señor Domínguez Mouzo, herdou a súa sobriña, actual dona. Cando decidiron arregla-la casa, optaron por poñela a turismo rural para conseguí-los fondos necesarios (hai 7 anos). O arreglo consistiu en vaciala, poñerlle placas, cambia-la escaleira e os sobrados de madeira por pedra, pero mantendo as dimensións orixinais segundo o croquis que conservaban do traslado. A actual familia propietaria habita na casa durante seis meses ó ano (de xullo a decembro), que é a época de apertura da casa.

Na finca hai tamén un palomar (de cemento), que os actuais donos queren recubrir de pedra, un hórreo (comprado polos actuais donos na zona e instalado alí). Teñen problemas para facer estes arreglos pola falta de canteiros que traballen pouca pedra, e porque hai que conseguir pedra de derribos (porque actualmente xa non se traballa da mesma maneira).

Na casa destacan a lareira (situada no primeiro piso), os escudos das fachadas principal e lateral (foto 21), a escaleira con patín e sobre todo a cheminea (foto 22), de grandes dimensións.

8- O Xastre de Anos

Ten polo menos 100 anos. Foi construída polo bisavó de Yolanda Díaz, como bar-ultramarinos, con algo de ferretería e un pouco de todo. Ademais, tiña a súa explotación agrícola, con moitos xornaleiros, porque era unha casa “forte”, sempre había xente a comer e durmir. Cando pasou ó avó de Yolanda, este montou unha empresa de materiais de construción e o negocio quedou “para a muller da casa”, e xa non era un negocio tan forte, deixando progresivamente de traballa-los campos. A familia propietaria actual instalouse cando os vellos enfermaron, e os pais de Yolanda quedaron co negocio. Hai uns anos (no 1993 ou 1994), decidiron “pegarlle unha reforma” á casa. O tellado estaba vello, as paredes eran de pedra recuberta (porque non era pedra boa), o chan da cociña estaba formado por laxas de pedra, moi desigual. O ultramarinos empeza a perder e deciden facer comedor, con vistas ó turismo rural. Pero para cumpli-las esixencias deciden primeiro írense adaptando e logo solicitalo. Ó ano de abrir comedor a Xunta acepta concede-la subvención e abren como casa de turismo rural. As habitacións fanse detrás da casa, no que foron unhas cortes que había uns vinte anos que non se utilizaban como tales (así, os hóspedes teñen acceso totalmente independente; foto 23). O seu avó tamén fixo un engadido da dereita (foto 24), con dúas habitacións e un cuarto de baño, xa que era unha casa de moita familia, viña xente durmir, cregos, obreiros: “En realidá a casa volveu ó que era, xente a comer e durmir”.

En canto ós elementos concretos da casa, consérvase a lareira, cun “pegote” onde unha vez estivo unha parrilla e a caldeira. Este engadido posiblemente vaise tirar para volver á lareira orixinal (foto 25). O vertedeiro é o orixinal, pero na época do seu avó (que “modernizou a casa”) estaba recuberto de plaqueta. Ambos elementos da antiga cociña están agora no comedor de hóspedes. O hórreo da casa era de cemento, e tirouse na reforma. Tamén se deixou a pedra á vista, a pesares de que estaba recuberta porque “non era pedra fina, non era boa”. Tanto a lareira como o vertedeiro consérvanse porque “é un pecado” tirar isto”, por “bonito, por estética”.

En canto ós mobles, Yolanda pensa que o reloxo xa ven co seu bisavó cando se fixo a casa. O chinero e a louza que contén tamén é da época de construción da casa.

9- Casa Arpón

A casa foi adquirida polos actuais donos, emigrantes en Inglaterra durante trinta anos. Pertencía a unha familia da aldea de orixe de Isabel Regueira. A ela sempre lle gustaron as cousas antigas (de feito ten unha tenda de antigüidades en Malpica, da que proceden parte dos mobles e da decoración da casa), e esa casa en concreto sempre lle gustou. Recorda ir alí ás mallas, leva-lo leite. Era unha casa forte. Despóis os vellos morreron e a casa abandonouse. Respecto da antigüidade da casa, non se conserva ningún documento que permita sabela, pero segundo a dona “está máis cerca dos trescentos que dos douscentos anos”.

En lugar de facer unha casa nova, como lle aconsellaba sua nai, dedidiron comprar esta. Mantiveron os elementos arquitectónicos que puideron, como as cortes (foto 26), cos comedeiros de acceso dende o zaguán, que actualmente forman o salón. Por problemas cos contratistas (basicamente de coordinación por estar eles en Londres durante as obras), a escaleira tapa lixeiramente estes comedeiros. Mantiveron tamén o vertedeiro de pedra da antiga cociña que se atopa agora no actual comedor e a lareira, que pasa a un alpendre (que na zona recibe o nome de cabanote) no exterior polos mesmos problemas de coordinación que mencionéi antes (foto 27, onde se pode observar a diferenza de tratamento da pedra). Tamén se consevou o cabazo, cun tamaño que da idea da importancia agrícola da casa e o pozo (na entrada posterior que daba e aínda dá á cociña e o zaguán. Os alpendres están *in situ* (excepto un na fachada dianteira que se tirou, ver os sinais na esquerda da foto 28), o mesmo que os vanos, dos que só se retocou a porta lateral de acceso ás cortes, que se transforma en ventana para evitar correntes de aire no salón. Asimesmo, repicouse toda a fachada para deixar a pedra á vista, segundo os donos por motivos estéticos e porque é máis noble a pedra.

Os donos quixeron manter tamén unha característica da casa que chama moito a atención: as cruces inscritas na porta principal, que probablemente supoñen que a casa pertenceu a algunha institución eclesiástica (foto 29).

Non quedaban na casa mobles, e apenas apeiros, que foron desaparecendo durante os anos que a casa estivo abandonada. Respecto do nome, non se conservou o orixinal, senón que se lle puxo “Arpón” tanto polas resonancias mariñeiras da zona como por formar un acrónimo: **A** (Ifeirán) **R** (egueira) **Pón** (tella) coas iniciais dos apelidos dos donos e do lugar onde se atopa.

Conclusiones

Hai unha primeira conclusión que cae polo seu propio peso: o turismo rural obviamente é unha actividade nova que cambia os usos dos espazos nos que se asenta. O que se observa na zona é unha escaseza de casas de labranza, nas que a actividade turística se superpón á agrícola (só 3, das que foi posible visitar unicamente 2), que serían os espazos vividos como campesinos. En canto a casas que se poden considerar “campesinas”, que son ou foron todas, a cáseque totalidade estaban baldeiras, coa súa actividade de décadas (ou mesmo de séculos nalgún caso) totalmente interrompida. Só no caso de O Xastre de Anos (nº 8 na lista de casas) atopamos unha continuidade entre a actividade orixinal da casa e a actual adicación a turismo rural. Os resultados na disposición das casas desta nova situación penso que son evidentes: os espazos como as cortes, a cociña ou o sobrado deixan de ter o sentido que tiñan, tanto no Antigo Sistema como non hai moito tempo. Nas casas “campesinas” adicadas a turismo rural, os hóspedes teñen o seu comedor aparte, co que só nalgúns casos de xente que hai moitos anos que acude a esa casa se da unha convivencia real coa familia propietaria. Nalgún caso, a familia mesmo non vive nesa casa, co que o uso tradicional do espazo vese completamente trastocado. No caso de Casa Lourido (nº 1), os animais tamén abandonaron o espazo doméstico, e o mesmo sucede en tódalas demáis, excepto Casa Raúl (nº 4). Neste caso, as actividades de labranza e de turismo parecen ser sobre todo paralelas, sen se tocar máis que nalgúns momentos puntuais. Parécese detectar unha certa lóxica de adaptación ás pautas de “rusticidade” que esixe ou parece esixir a cultura dominante: pedra á vista, apeiros de labranza como decoración, mobles rústicos, mesmo unha cabaceira onde nunca a houbo. Esta adaptación e esta pretensión de conservación e potenciación de elementos “tradicionais” parece máis evidente naqueles sitios onde os donos das casas estiveron máis en contacto con esa cultura que demanda turismo

rural, ou mellor dito, onde se verbaliza claramente esta pretensión ou anxeio de “restaurar”, “conservar”. Resulta moi significativo o que di Yolanda Díaz de O Xastre de Anos (nº 8): “Adáptalo e non o adaptas ó de antes”, “non sabes exactamente como estaban as cousas”.

No caso de Casa Lourido (nº 1), onde parece que non se da ese contacto dun xeito tan consciente, o cambio na casa é total e segue as pautas de modernización e “arreglo” da casa que parecen ser as xerais no ámbito rural: novos materiais, desbotar as cousas “vellas”.

Os elementos máis destacados da casa reciben agora nos novos usos un tratamento completamente distinto. Así, se a cociña era o lugar da sociabilidade veciñal, agora pasa a ser un elemento privado, ou quizais ambiguo: os clientes non acceden á cociña (excepto en casos de moita relación), pero se a familia vive na casa, os veciños si (como sempre). O caso inverso dáse co sobrado: o espacio total e absolutamente privado (excepto en casos de velorio) está agora ó alcance de calquera que pague a habitación. As cortes, o lugar suxo, dos animais, aparece agora integrado no espacio da casa, normalmente como salón, e os apeiros que antes permanecían fóra, nos alpendres, agora están ou ben dentro, como adorno, ou ben no xardín, tamén como obxectos para dar “ambiente”, fóra de uso, sen conexión coa vida da casa (poderíase exceptuar Casa Raúl, nº 4, que mantén as dúas cousas).

Hai unha característica que chama moito a atención, e que é recorrente: o repicado das fachadas, independentemente do seu estado orixinario e da súa composición. A pedra déixase á vista en tódolos casos, tanto no exterior como nos interiores, sen ter en conta se a fachada estaba recibada ou enfoscada no momento de emprender a restauración ou arreglo, e sen ter en conta tamén se se trata de fachadas de cantería ou de cachote. Na maioría dos casos, a opción de repicar adóptase por criterios pouco claros, porque a pedra parece máis “noble” (eu engadiría que parece tamén máis “rural”) que o recibado, e só no Hotel Dugium (nº 5) fálase de que é máis tradicional a pedra á vista, que o enfoscado posiblemente tamén sería unha moda ou unha cuestión de cartos. É dicir, é un intento consciente de recuperación, aínda que o propio dono admite que só “pensa” que eso era así, non o sabe exactamente (e nas obras sobre arquitectura popular que consultéi tampouco figura esta cuestión).

Respecto dos elementos non estruturais, eu destacaría a utilización de lareiras e vertedeiros de pedra. Estes elementos, evidentemente utilitarios no seu momento, son agora trasladados tanto de ubicación (só o vertedeiro de pedra permanece *in situ* e en uso no Hotel Dugium) como de uso. Neste caso dos vertedeiros, é onde se aprecia o oco de información que temos respecto

dos cambios das casas, porque tanto en Casa Curiña (nº 6) como en O Xastre de Anos (nº 8), fálase expresamente de que estiveron recubertos de baldosín, aínda que non se coñece exactamente dende cando. Respecto das lareiras, o seu uso para cocinar a diario desapareceu xa hai moito tempo. Agora son utilizadas como cheminea cando están no salón ou como “barbacoa” cando están no exterior.

Respecto dos elementos mobles, xa se mencionou o cambio de uso (ou uso novo) dos apeiros, e destacaríase a utilización de sellas e potes como elementos decorativos (foto 30, Casa Curiña). Respecto dos equipamentos das casas, resisten solamente os chineros como moble destacado, e algunha ucha illada. Sen embargo, eu destacaríase o interese e cuidado dos donos das casas de turismo rural por manter un equipamento harmónico, cómodo, acolledor e pouco estridente. Así, mércanse mobles da primeira metade do século XX, no Pazo do Souto (nº 3) adquirese mobiliario doutro pazo, invístese tempo e cariño na decoración. Mesmo en Casa Lourido (nº 1), onde non se menciona nunca a palabra “restaurar” ou “recuperar”, o mobiliario é de estilo “rústico”, aínda que máis ben do chamado “estilo provenzal”, e non vencellado ó que podía existir nas casas galegas do Antigo Sistema. Por esta mesma idea de “tradición”, en Casa Raúl (nº 4) non se cambian as ventanas por outras de aluminio porque eso non ten nada que ver coas casas tradicionais.

Finalmente, hai un aspecto que me gustaría tratar ó fío destas cuestións de “autenticidade”, e que se resume perfectamente en A Paxariña (nº 7). Neste caso, temos un pazo, “auténtico” no sentido de que efectivamente era un pazo, no que se tentou respetar non só os elementos máis destacados (patín, escaleira, escudos, cheminea), senón mesmo as proporcións internas do orixinal. Pero á vez é unha construción totalmente “falsa”, porque foi cambiado de sitio, perdendo os seus aspectos agrícolas (as cortes, os alpendres, a cabaceira, quedaron no lugar orixinario). A situación de A Paxariña paréceme a metáfora perfecta do que está a pasar neste momento de “recuperacións” e de “patrimonialización”: ¿estamos nun proceso interno, de valoración de elementos ata agora pouco considerados, ou estamos diante das respostas intuitivas ante unha demanda de fóra? ¿Qué é máis “auténtico”, a reinvenção da casa campesina de pedra ou as casas que dende os anos sesenta polo menos se foron renovando, cando había cartos, para asemellarse ás casas urbanas? A “autenticidade” ten que ver “co carácter simbólico do patrimonio” (Prats, 1997: 54), e neste caso a “autenticidade” non provén da localización, do uso, ou mesmo dos elementos tomados un por un, senón da “esencia” de ser un pazo, que é un dos referentes “galegos” por antonomasia. E

penso que o mesmo se pode dicir de cáseque tódolos exemplos desta mostra.

A cuestión é entón afondar máis neste fenómeno e tentar explicar de onde veñen as ideas que se están a manexar neste contexto, se é a propia cultura galega (que xa non séi se pode levar o adxectivo de “popular”) a que está a elaborar unha patrimonialización dos elementos dun tempo pasado, ou se este movemento é inducido por unha corrente xeral que parte da cultura “cult” (o que suporía que os destinatarios son os que crean a oferta), qué elementos son os que se manipulan (no sentido estricto da palabra) para dar e darse unha imaxe “tradicional”, “auténtica”, se esta imaxe pode supoñer unha autovaloración pola parte dunha cultura que non tiña unha idea positiva de si mesma en relación co de fóra, o urbano, o culto. E xa noutra orde de cousas, se esta “recuperación” da casa campesina pode ter un efecto dinamizador do entorno e da comunidade ou só ten unha influencia limitada en canto ós aspectos económicos. Este aspecto está bastante diluído neste traballo, e debería ser obxecto dunha enquisa moito máis ampla agora que se poden esbozar (con moitas precaucións) algunhas liñas básicas que parten da casa como elemento físico na paisaxe e na aldea.

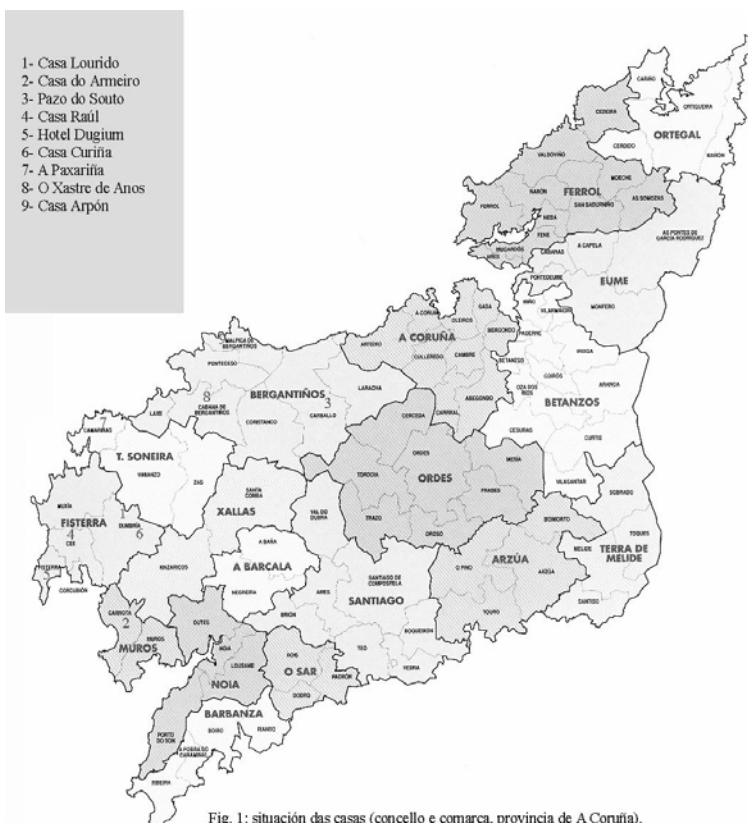

Fig. 1: situación das casas (concello e comarca, provincia de A Coruña).

Fotografías

Foto 1: Casa Lourido, antigo pozo totalmente remozado.

Foto 2: Casa Lourido: detalle onde se aprecia a nova técnica de construción.

Foto 3: San Cibrán, engadido baixo cuberta onde se aprecia a diferenza de materiais para destacar a non reconstrucción.

Foto 4: San Cibrán, fachada.

Foto 5: San Cibrán, abelleiras da fachada.

Foto 6: San Cibrán, fiestras tradicionais (esquerda) e novas (dereita).

Foto 7: Pazo do Souto, madeiras do teito, sen función sustentante na actualidade.

Foto 8: Pazo do Souto, fachada repicada.

Foto 9: Pazo do Souto, lareira da cociña da planta baixa, actual cafetería.

Foto 10: Casa Raúl, fachada.

Foto 11: Casa Raúl, antiga coziña, actual comedor, co chan elevado e o forno cegado.

Foto 12: Casa Raúl, chinero.

Foto 13: Casa Raúl, cabaceira. Obsérvese o cableado no camiño público.

Foto 14: Hotel Dugium, fachadas anterior e posterior.

Foto 15: Hotel Dugium, actual salón, coa lareira nova e o antigo forno da cociña.

Foto 16: Hotel Dugium, vertedeiro de pedra, *in situ*, cos ocos para as sellas.

Foto 17: Hotel Dugium, xogo de mate típico da zona de Fisterra.

Foto 18: Casa Curiña, fachadas dianteira e traseira, repicadas. Obsérvese a nova cristaleira na dereita e as bufardas na fachada posterior (esquerda).

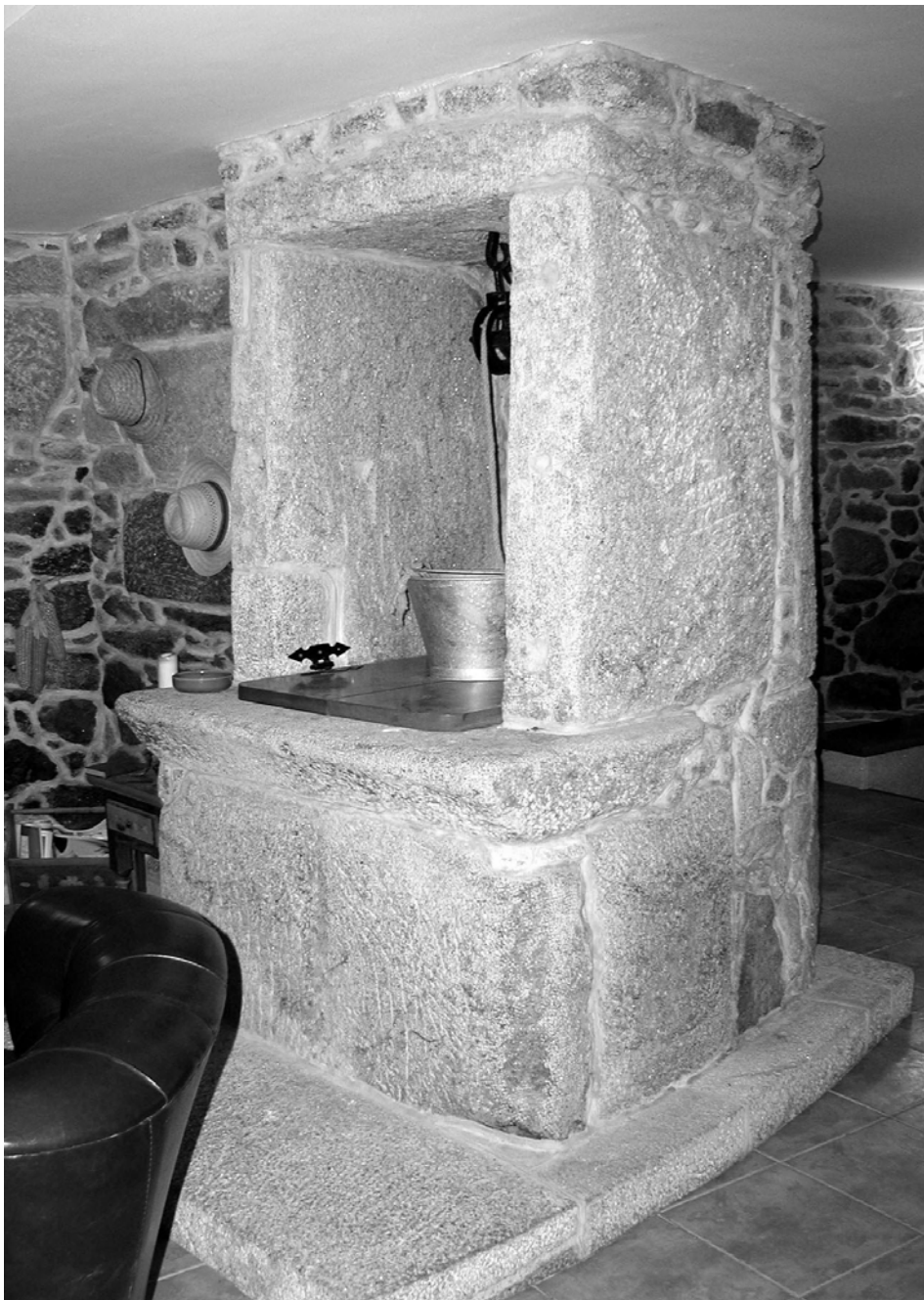

Foto 19: Casa Curiña, pozo no interior da cociña, actual sala.

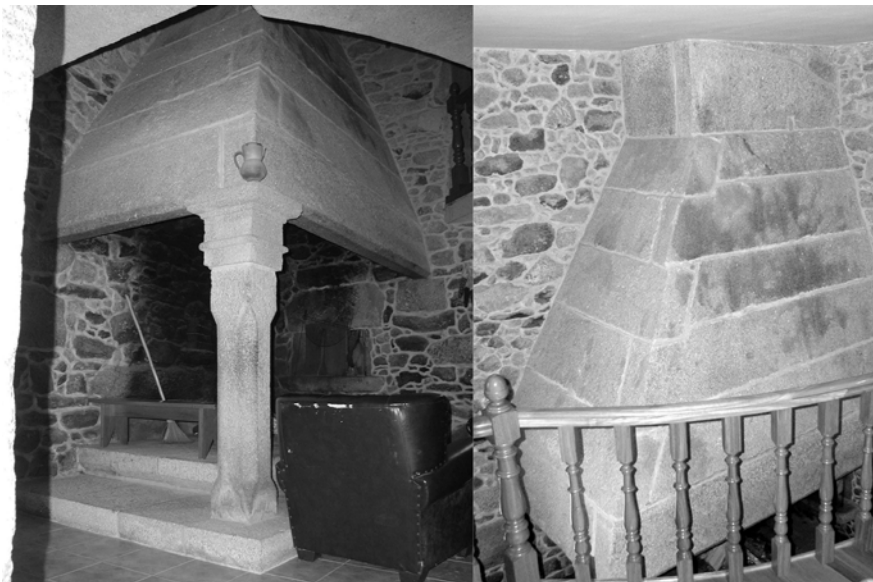

Foto 20: Casa Curiña, lareira na antiga cociña, actual sala, e a súa continuación no piso superior.

Foto 21: A Paxariña, escudos das fachadas.

Foto 22: A Paxariña, chimenea.

Foto 23: O Xastre de Anos, habitacións de hóspedes nas antigas cortes.

Foto 24: O Xastre de Anos, fachada, co engadido na dereita.

Foto 25: O Xastre de Anos, lareira da antiga cociña, hoxe comedor, co engadido dunha parrilla.

Foto 26: Casa Arpón, comedeiros de acceso das antigas cortes, hoxe salón, semitapadas pola escaleira.

Foto 27: Casa Arpón, lareira orixinal desplazada ao exterior.

Foto 28: Casa Arpón, fachada dianteira, cos sinais dun vello alpendre (esquerda).

Foto 29: Casa Arpón, cruces inscritas na porta principal.

Foto 30: Casa Curiña, carro utilizado como elemento decorativo.

Bibliografía

- Appadurai, Arjun (ed.), 1986, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Artiaga Rego, Aurora, e outros, 1991, "Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva histórica", pp. 346-372 en Saavedra, Pegerto e Villares, Ramón (eds.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica, siglos XVIII-XX*, Barcelona/Santiago, Crítica/Consello da Cultura Galega.
- Bas López, Begoña, 1997, "Arquitectura para a reprodución campesiña", pp. 193-353 en González Reboredo, Xosé Manuel (coord.), *Galicia. Antropoloxía*, t. XXIII, A Coruña, Hércules de Edicións.
- Bollnow, Otto Friedrich, 1969, *Hombre y espacio*, Barcelona, Labor.
- Bouhier, Abel, 1979, *La Galice*, La Roche-sur-Yon.
- Bouquet, Mary, Winter, Michael (eds.), 1987, *Who from their Labours Rest? Conflict and Practice in Rural Tourism*, Aldershot, Avebury.

- Bourdieu, Pierre, 1991, "Anexo. La casa o el mundo invertido", pp. 419-437 en Bourdieu, Pierre, *El sentido práctico*, Madrid, Taurus.
- Caamaño Suárez, Manuel, 1997, "A casa-vivenda", pp. 27-191 en González Reboredo, Xosé Manuel (coord.), *Galicia. Antropoloxía*, t. XXIII, A Coruña, Hércules de Edicións.
- Cardesín, José María, 1992, *Tierra, trabajo y reproducción social en una aldea gallega (s. XVIII-XX): muerte de unos, vida de otros*, Bilbao, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Cardesín Díaz, Xosé María, 1999, "A heteroxeneidade da reprodución social nunha sociedade estratificada: a Galicia rural do século XIX", pp. 395-437 en González Reboredo, Xosé Manuel (ccord.), *Galicia. Antropoloxía*, t. XXVI, A Coruña, Hércules de Edicións.
- COAG, 1990, *Pazos de Galicia. Catálogo*, Santiago, COAG/Xunta de Galicia.
- Crosby, Arturo, Moreda, Adela, 1996, *Elementos básicos para un turismo sostenible en áreas naturales*, Madrid, Centro Europeo de Formación Ambiental y Turística.
- Dibie, Pascal, 1989, *Etnología de la alcoba*, Barcelona, Gedisa.
- Douglas, Mary, 1998, *Estilos de pensar. Ensayos críticos sobre el buen gusto*, Barcelona, Gedisa.
- Douglas, Mary, e Isherwood, Baron, 1986 (1979), *The World of Goods. Towards an anthropology of consumption*, Routledge, Londres e Nova York.
- Eirós García, Carlota, 1998, *A Casa Grande do século XIX*, Santiago de Compostela, COAG.
- Fernández de Rota, José Antonio, 1984, *Antropología de un viejo paisaje gallego*, Madrid, CIS.
- Fernández Prieto, Lourenzo, 1997, "A configuración de Galicia como país de labregos (1890-1936)", pp. 451-462 en *Actas do IV Congreso Internacional de Estudos Galegos*, Oxford, Centro de Estudos galegos, vol. II.
- Ferrás Sexto, Carlos, 1997, "Cambio social e territorial en Galicia. ¿De país rural a cidade xardín?", pp. 55-78 en Torres Luna, M^a del Pilar de, Lois González, Rubén C., Saavedra, Pegerto (coords.), *Espacios rurales e sociedades campesiñas. Sémata 9*, Universidade de Santiago de Compostela.
- García Iglesias, Xosé M., 1992, *Pazos de Galicia. Análisis documental*,

- Santiago, Xunta de Galicia/COAG.
- González Reboredo, Xosé Manuel, 1999, "Familia, patrimonio e matrimonio na sociedade tradicional galega", pp. 131-157 en González Reboredo, Xosé Manuel (ccord.), *Galicia. Antropoloxía*, t. XXVI, A Coruña, Hércules de Edicións.
- Hernández Borge, Julio, Díaz Fernández, José Antonio, Patiño Romarís, Carlos Alberto (ccords.), 2000, *O turismo en Galicia. Potencialidades endóxeas de desenvolvemento urbano e económico*, Diputación Provincial de Pontevedra.
- Herrero Pérez, Nieves, 1997, "De la lucha por la tierra a la defensa de la tierra sagrada: identidades en transformación", pp. 67-84 en Rodríguez Campos, Xaquín (coord.), *Aas linguas e as identidades. Ensaíos de etnografía e de interpretación antropolóxica*, Universidade de Santiago de Compostela.
- Herrero Pérez, Nieves, 1999, "A modernización rural: unha concreción etnográfica", pp. 163-179 en Marcial Gondar Portasany (coord.), *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. III. Antropoloxía*, Santiago, A Editorial da Historia/Museo do Pobo Galego, vol. 2.
- Iturra, Raúl, 1988, *Antropología económica de la Galicia rural*, Santiago, Consellería de Presidencia e Administración Pública.
- Joyce, Rosemary A., e Gillespie, Susan D., 2000, *Beyond Kinship. Social and Material Reproduction in House Societies*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Lévi-Strauss, Claude, 1984, "Clan, lignée, maison", pp. 186-241 en Lévi-Strauss, Claude, *Paroles données*, Pparís, Plon.
- Lévi-Strauss, Claude, 1996, "Casa", en Bonte, Pierre, Izard, Michel (dirs.), *Diccionario de Etnología y Antropología*, Madrid, Akal.
- Lisón Tolosana, Carmelo, 1983, *Antropología cultural de Galicia*, Madrid, Akal (2ª ed.).
- Llano Cabado, Pedro de, 1981, *Arquitectura popular en Galicia. A casa-vivenda. As serras*, Santiago de Compostela, COAG.
- Llano Cabado, Pedro de, 1983, *Arquitectura popular en Galicia. A casa mariñeira. A casa das agras. A casa do viño. As construcións adxetivas*, Santiago de Compostela, COAG.
- Llano Cabado, Pedro de, 1996, *Arquitectura popular en Galicia. Razón e construción*, s/l, COAG.

- Llinares García, Mar, 1992, "O sistema onomástico no val de San Mamede de Carnota. Contribución ó estudo da identidade na cultura popular galega", *Boletín Auriense* XXII, pp. 123-138.
- Llinares García, Mar, 1997, "Identidade e linguaxe: unha forma de designación da pertenza familiar no val de San Mamede de Carnota", pp. 295-301 en Rodríguez Campos, Xaquín (coord.), *As linguas e as identidades. Ensaio de etnografía e de interpretación antropolóxica*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- Llinares García, Mar, 1999, "Xogos de identidades na cultura popular galega", pp. 103-119 en Marcial Gondar Portasany (coord.), *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego. III. Antropoloxía*, Santiago, A Editorial da Historia/Museo do Pobo Galego, vol. 2.
- Lorenzo Fernández, Xaquín, 1979, "Etnografía. Cultura material", vol. II de Otero Pedrayo, Ramón (dir.), *Historia de Galicia*, Madrid, Akal.
- Mata, Luis Miguel, e outros, 1997, *La casa. Un espacio para la tradición*, Salamanca, Diputación Provincial de Salamanca.
- Nash, June (ed.), 1993, *Crafts in the World Market. The Impact of Global Exchange in Middle American Artisans*, Albany, State University of New York Press.
- Patiño Romarís, Carlos Alberto, 1997, "Competencia entre agricultura y turismo en la margen norte de la ría de Pontevedra", pp. 393-502 en *Dinámica litoral-interior*, Actas XV Congreso de Geógrafos Españoles (Santiago, 15-19 setembro 1997), Asociación de Geógrafos Españoles/Universidade de Santiago de Compostela.
- Pereira Molares, Ana, 1996, *Os pazos*, Vigo, Galaxia.
- Prats, Llorenç, *Antropología y patrimonio*, Barcelona, Ariel, 1997.
- Rodríguez Campos, Xaquín, 1999, "A organización social e o territorio na Galicia tradicional: aldeas, parroquias e concellos", pp. 159-199, en González Reboledo, Xosé Manuel (coord.), *Galicia. Antropoloxía*, t. XXVI, A Coruña, Hércules de Edicións.
- Saavedra, Pegerto, 1997, "O pazo e a súa vida cotiá", pp. 399-425 en *Galicia renace*, Santiago, Xunta de Galicia.
- Sánchez Pérez, Francisco, 1990, *La liturgia del espacio*, Madrid, Editorial Nerea.

- Santos Solla, José Manuel, Pazo Labrador, Alberto José, 1995, "Pazos, fiestas y catamaranes. La oferta gallega en turismo de interior", pp. 260-264, en *Cambios regionales a finales del siglo XX*, XIV Congreso Nacional de Geografía (Salamanca, 5-8 de diciembre de 1995), Asociación de Geógrafos Españoles/Departamento de geografía, Universidad de Salamanca.
- Santos Solla, X.M., 1997, "Turismo e cambios recientes na paisaxe", pp. 237-245 en Guitián Rivera, Luis e Lois González, Rubén (coords.), *Actividad humana y cambios recientes en el paisaje*, Santiago, Consellería de Cultura, Xunta de Galicia.
- Santos Solla, Xosé M., 1999, "Reflexións en torno ó papel do turismo no desenvolvemento local", pp. 149-165 en Rodríguez González, Román, dos Santos Caldas, Alcides e Mascarenhas Bisneto, José (coords.), 1999, *Desarrollo local y regional en Iberoamérica*, Actas del Seminario Internacional sobre Perspectivas de Desarrollo en Iberoamérica, Universidade de Santiago de Compostela.
- Sartal Lorenzo, Miguel Anxo, 2000, *Espacio, percepción e mentalidade. Cultura tradicional e cultura moderna en San Xoán de Poio (Pontevedra)*, Tese de licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela.
- Sartal Lorenzo, Miguel Anxo, 2001, "A casa e a aldea: espacios primarios de vida en San Xoán de Poio", *Cuadernos de Estudios Gallegos; XLVIII (114), PP. 297-333*
- Seminario de Estudos Galegos, 1978 (1933), *Terra de Melide*, Sada-A Coruña, Ed. do Castro.
- Spengler, Oswald, 1998 (1923), *La decadencia de Occidente*, vol. II, Madrid, Austral.
- Valcárcel Riveiro, Carlos, Santos Solla, Xosé M., 1997, "Turismo rural, lingua e desenvolvemento local", pp. 79-106 en Torres Luna, M^a del Pilar de, Lois González, Rubén C., Saavedra, Pegerto (coords.), *Espacios rurales e sociedades campesiñas. Sémata 9*, Universidade de Santiago de Compostela.
- Villarino Pérez, Montserrat, Cánoves Valiente, Gemma, 2000, "Turismo rural en Galicia: sin mujeres imposible", pp. 171-198 en García Ramón, María Dolores, Baylina Ferré, Marina (eds.), 2000, *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*, Barcelona, Oikos-Tau.